

PRZEDSTAWIAJĄC WROGA – ETNOGRAFICZNY I STEREOTYPOWY KONTEKST RZYMSKICH TRAKTATÓW WOJSKOWYCH

Łukasz Różycki <https://orcid.org/0000-0002-1536-3387>

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

ABSTRACT

PRESENTING THE ENEMY – ETHNOGRAPHIC AND STEREOTYPICAL CONTEXT OF ROMAN MILITARY TREATIES

The stereotypical image of *Barbaricum* was very deeply rooted in the mentality of Roman intellectuals. In their recommendations, authors of military treatises sometimes referred to the stereotypical ethnographic image of the Rome's opponents. Despite their application of literary *topoi*, the information given by the authors was largely followed by Roman commanders. At times, military treatises offer basic stereotypes, probably deeply rooted in the collective awareness of Roman intellectuals and military men alike. Notably, these stereotypes could have an impact on the practical aspects of military life.

The approach towards foreign ethnic groups in Roman military treatises was twofold: in the case of regular soldiers, aversion to foreigners had to be stimulated by looking for antagonisms, whether religious or cultural. However, it was done in broad strokes, without indicating any individual national features or referring to *topoi* from classical literature. The situation was quite different in the sections aimed at military commanders. The *stratego*i needed the most accurate picture of the enemy, their habits, strengths and weaknesses, ways of fighting and even political organization. This knowledge could be used in the course of fighting, in order to gain an advantage over the opponent. Despite the obvious usefulness of these recommendations for commanders, they were not free from ancient *topoi*, easy to differentiate from practical guidelines. A soldier had to learn to hate his enemy; a Roman commander had to learn about the enemy, get to know them as well as reasonably possible, so as to achieve victory that much easier. This is an indication that despite clearly identifiable transcultural wars waged by the Empire, the military treatises do not place much emphasis on ethnic aspects.

Keywords: Late antiquity, military treatises, ethnography, Strategicon.

Słowa kluczowe: późny antyk, traktaty wojskowe, etnografia, Strategikon.

WSTĘP

W czasie wojny kierowany do żołnierzy przekaz dotyczący wroga powinien być prosty¹. Zwykle ma on charakter antagonistyczny, polega na uproszczonym przeciwstawieniu my – oni, co powinno wywoływać niechęć do przeciwnika, a w idealnej sytuacji prowadzić do jego dehumanizacji. Wynika to z ludzkiej natury, człowiek poddany działaniu intensywnych stresorów dąży do upraszczania odbieranego obrazu. W wielu sytuacjach oznacza to tunelowe widzenie rzeczywistości, w którym nie ma miejsca na detaliczne przedstawienia². Jest to działanie pod wpływem strachu, które może mieć wymiar steniczny, czyli wzmagający gotowość do działania, lub asteniczny, czyli obniżający sprawność, prowadzący do odrętwienia. Często w sytuacji zagrożenia sięgamy po proste sposoby na zatamowanie strachu poprzez stygmatyzowanie źródła zagrożenia. Operowanie pewnymi zakodowanymi uproszczonymi szablonami, czy – prościej – stereotypami, nie jest niczym nowym, zwłaszcza w stosunku do innych kultur i religii³. Mechanizm powstawania stereotypów powtarza się w dziejach, co widać w przypadku stosunku Rzymian do ludów mieszkających poza granicami Imperium Romanum⁴.

Ślady takiego postępowania widać doskonale na kartach rzymskich traktatów wojskowych spisywanych u schyłku starożytności. Kształtowanie morale własnej armii należało do najważniejszych obowiązków rzymskiego dowódcy. Istotne były komunikacja z żołnierzami i manipulacja treścią przekazu w celu wzmocnienia jego pozytywnych elementów⁵. Dowódca mógł rozmawiać z żołnierzami przy ognisku lub w czasie codziennych czynności⁶, mógł przemawiać do zgromadzonych wojsk⁷ bądź wysłać kantatorów z wcześniej przygotowaną mową do odczytania⁸. Jednym z elementów takiej komunikacji było przedstawienie wroga, z którym przyszło mierzyć się Rzymianom. Dowódca musiał w umiejętny sposób dobrać słowa i argumenty,

¹ Krótko o wizerunku barbarzyńców w świetle traktatów wojskowych pisałem w: Ł. Różycki, *Battlefield Emotions in Late Antiquity: A Study of Fear and Motivation in Roman Military Treatises*, Leiden 2021, s. 85–92.

² B.A. Moore, S.T. Manson, B.E. Crow, *Assessment and Management of Acute Combat Stress* [w:] *Military Psychology. Clinical and Operational Applications*, eds. C.H. Kennedy, E.A. Zillmer, New York 2012, s. 78.

³ G. Allport, *The Nature of Prejudice*, Cambridge 1954, s. 107–129.

⁴ Na temat obrazu barbarzyńców w armii rzymskiej w VI w. zob. D.A. Parnell, *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518–610*, London 2017, s. 33–76.

⁵ Zob. więcej w: K. Καραπλή, *Katevódosis stratú: I organosi ke i psychologiki proetoimasia tou vyzantinou stratú prin apo ton polemo (610–1081)*, Athens 2010.

⁶ Veg. 3. 12. Wegecysz doradzał dowódcy osobiste sprawdzenie, co czują żołnierze przed bitwą.

⁷ Na temat znaczenia przemów przed bitwą zob. K. Yellin, *Battle Exhortation: The Rhetoric of Combat Leadership*, Columbia 2008. Więcej o wojskowej retoryce: J.C.I. Zoido, *The Battle Exhortation in Ancient Rhetoric*, „Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric” 2007, vol. 25 (2), s. 142–144; A.M. Taragna, *Logos e Polemos: eloquenza e persuasione nei trattati bizantini di arte militare*, „Siculorum Gymnasium” 2004, 57, s. 797–810.

⁸ *Tactica*, 12. 57.

ażebym wzmocnić wiarę swoich żołnierzy we własne siły i zmniejszyć ich strach przed nadchodzącym starciem.

Celem niniejszego artykułu jest analiza etnograficznych części późnoantycznych traktatów wojskowych⁹ w kontekście użyteczności przekazywanych informacji na dwóch płaszczyznach. Z jednej strony mamy do czynienia z przekazem praktycznym, adresowanym do dowódców, przydatnym w czasie prowadzenia działań lub podczas przygotowań do kampanii. Dotyczył on sposobu walki wroga, metod organizacji plemiennej czy uzbrojenia barbarzyńców. Z drugiej strony autorzy traktatów wojskowych podawali informacje, które dowódca w czasie zagrzewania żołnierzy do walki miał przekazać swoim podkomendnym w celu podniesienia ich morale, był to w dużej mierze przekaz stereotypowy.

Główną osią źródłową analizy jest napisany pod koniec VI lub na początku VII wieku, anonimowy traktat *Strategikon*¹⁰, zawierający jeden z najciekawszych późnoantycznych opisów etnograficznych¹¹. Schemat etnograficzny ze *Strategikonu*, z pewnymi interesującymi zmianami, został następnie wykorzystany przez Leona VI Filozofa w traktacie zatytułowanym *Tactica*. Wątki etnograficzne pojawiają się również w innych pracach teoretycznych, wystarczy przywołać kompendium Syriana Magistra i dzieła powstałe w X wieku, na przykład *De velitatione bellica* czy *Sylloge Tacticorum*. Autorzy wymienionych traktatów nie podążyli ścieżką wyznaczoną przez autora *Strategikonu* w próbie stworzenia etnograficznej narracji o barbarzyńcach, dlatego źródła te pełnią jedynie funkcję pomocniczą.

Stereotypowy obraz *Barbaricum* był głęboko zakorzeniony w sposobie myślenia rzymskich intelektualistów¹². Za pomocą prostych środków starano się oddzielić cywilizację – *oikumene* – od świata barbarzyńców, wynosząc własny sposób życia ponad inne¹³. Nawet autorzy traktatów wojskowych, dzieł, które powinny mieć charakter użytkowy, w swoich radach niekiedy uciekali się do stereotypowego obrazu przeciwników Rzymu¹⁴. Informacje o barbarzyńcach możemy podzielić na dwie kategorie, w zależności od ostatecznego adresata danego przekazu.

⁹ Rzymska literatura wojskowa miała cechy charakterystyczne i choć spisywana była dla *stratego*, to autorzy traktatów niejednokrotnie nie posiadali doświadczenia praktycznego, a swoją wiedzę czerpali z lektury prac dawnych mistrzów. Doskonały wstęp do zagadnienia dał: P. Rance, *Introduction* [w:] *Greek Taktika: Ancient Military Writing and Its Heritage*, eds. P. Rance, N. Sekunda, Gdańsk 2017, s. 9–64. Zob. również: S. Cosentino, *Writing about War in Byzantium*, „Revista de História das Ideias” 2009, 30, s. 83–99.

¹⁰ Zob. Ł. Różycki, *Battlefield Emotions in Late Antiquity...*, s. 37–44.

¹¹ A. Kaldellis, *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013, s. 26–43.

¹² E. James, *Europe's Barbarians AD 200–600*, New York 2009, s. 216–221, relacje z barbarzyńcami w późnym antyku: s. 245–252; W. Goffart, *Barbarians and Romans, A.D. 418–584: The Techniques of Accommodation*, Princeton 1980, s. 3–40.

¹³ Jest to oczywiście uproszczona charakterystyka, sami Rzymianie potrafili dostrzegać w sąsiadach pozytywne cechy, czego dowodem są pisma Tacyta, zwłaszcza *Germania*, czy rzymskie podejście do Persów.

¹⁴ G. Theotokis, *Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the Tenth Century: A Comparative Study*, Edinburgh 2018, s. 106–122; G. Irby, *Climate and Courage* [w:] *The Routledge Handbook of Identity and the Environment in the Classical and Medieval Worlds*, eds. R.F. Kennedy,

Pierwszą kategorią był obraz przeciwnika przekazywany przez dowódcę żołnierzom niższego szczebla. Autorzy traktatów doradzali rzymskim *stratego*, w jaki sposób należy zbudować wizerunek wroga, który następnie można było wykorzystać w czasie komunikacji z żołnierzami. W traktatach często przewija się myślenie *my – obcy*¹⁵, a barbarzyńcy przedstawiani są w negatywnym świetle¹⁶ wedle prostego, acz skutecznie budującego agresję i tamującego strach schematu myślowego¹⁷.

Drugą kategorią był obraz barbarzyńców przeznaczony dla dowódców wojskowych prowadzących żołnierzy do walki, czyli dla bezpośrednich odbiorców traktatów. W przypadku dowódców wojskowych prosty schemat *my – oni* nie miał zastosowania, ponieważ rzymscy *stratego* potrzebowali praktycznej wiedzy o przeciwniku, jego słabych i mocnych stronach, sile fizycznej i wytrzymałości (*κράσις*) oraz zwyczajach, które można było wykorzystać w czasie walki. W traktatach odnajdujemy zatem dwa rodzaje myślenia o przeciwniku i dwa sposoby ukazywania go: jeden stereotypowy i uproszczony, do wykorzystania przez dowódcę w komunikacji z żołnierzami; drugi, mający bardziej użytkowy charakter, choć przynajmniej częściowo oparty na modelu wypracowanym przez Hipokratesa¹⁸, adresowany do samych dowódców, którzy potrzebowali praktycznej wiedzy etnograficznej o wrogu.

Same badania nad etnograficznymi elementami traktatów wojskowych mają już pewną tradycję naukową. Oczywiście najchętniej komentowano *Strategikon*, którego XI księga w całości została poświęcona sposobom wojowania ludów graniczących z Cesarstwem. Ze współczesnych opracowań należy wyróżnić nieopublikowany doktorat Johna Wiity¹⁹ na temat etniczności w traktatach wojskowych, znakomitą książkę Bohumily Zástěrovej o Słowianach i Awarach w traktacie, a także niedawną próbę syntezy późnoantycznej i średniobizantyńskiej etnografii pióra Anthony'ego

M. Jones-Lewis, London 2016, s. 247–265; A.D. Lee, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge 1993, s. 81–105 (zwłaszcza strony 90–101, gdzie autor bierze pod uwagę czynniki środowiskowe). A. Kaldellis, op. cit., s. 26–43.

¹⁵ Ze współczesnych badań wynika, że przemoc w stosunku do obcych (skłonności psychopatyczne nie mają w takiej sytuacji żadnego znaczenia), zwłaszcza jeśli jest ona stymulowana zewnątrz. M. Kim, R. Cogan, S. Carter, J.H. Porcerelli, *Defense Mechanisms and Self-reported Violence toward Strangers*, „Bulletin of the Menninger Clinic” 2005, vol. 69 (4), s. 305–312. Jest to często reakcja mechanizmów obronnych człowieka. P. Cramer, *The Development of Defense Mechanisms: Theory, Research, and Assessment*, New York 1991.

¹⁶ Sposób postrzegania barbarzyńców przez Greków i Rzymian przedstawił Erik Jensen. W bardzo ciekawy sposób ukazał znaczenie pierwszego kontaktu i uprzedzenia obu grup. E. Jensen, *Barbarians in the Greek and Roman World*, Cambridge 2018, s. 1–23. Co ciekawe, w rzymskiej literaturze pojawiał się również obraz barbarzyńców lepszych moralnie od chrześcijan. B.G. Ladner, *On Roman Attitudes toward Barbarians in Late Antiquity*, „Viator” 1976, 7, s. 24–25.

¹⁷ Zob. zwłaszcza: G. Allport, op. cit., s. 107–129.

¹⁸ Podstawy pojmowania wojowniczości ludów w kontekście geograficznym wyłożył Hipokrates w pracy *De aeribus aquis locis*. Zobacz również: M. Nafissi, *Freddo, caldo e uomini veri. L'educazione dei giovani spartani e il De aeribus aquis locis*, „Hormos. Ricerche di Storia Antica” 2018, 10, s. 162–202.

¹⁹ J.E. Wiita, *The Ethnika in Byzantine Military Treatises*, PhD diss., University of Minnesota, 1977.

Kaldellisa²⁰. Autorzy wymienionych prac jako podstawowy cel swoich analiz obrali próbę weryfikacji informacji zawartych w rzymskich dziełach wojskowych, traktując kwestie odbiorców marginalnie²¹.

PRZEDSTAWIAJĄC WROGA ŻOŁNIERZOM

Dowódcom motywującym swoich żołnierzy do walki autorzy traktatów wojskowych proponowali stosowanie prostego modelu: my – obcy, cywilizacja – *Barbaricum*, w którym z jednej strony podnoszono samoocenę żołnierzy, a z drugiej deprecjonowano wroga. Stymulowanie takiej niechęci mogło być narzędziem niezwykle skutecznie budującym agresję. Co ciekawe, czytelnik traktatów mógłby się spodziewać, że żołnierzom przekazywano informacje zawierające stereotypowe cechy wroga, mające osłabić strach przed barbarzyńcami lub zmotywować do walki, a które znamy z literatury pięknej. Przykładów takiego stereotypowego myślenia o wojskowości barbarzyńskiej, zaczerpniętego z grecko-rzymskiej etnografii, nie brakuje w źródłach. Dowiadujemy się więc, że Persowie to zniedołężniacy przeciwnik, słaby fizycznie, gustujący w zbytkach²²; barbarzyńcy o jasnych włosach to wytrzymali na zimno i dobrzy wojownicy²³, ale pozbawieni taktyki oraz organizacji, a tym samym łatwi do pokonania przez zachowującą dyscyplinę taktyczną armię; koczownicy zaś są żądni łupów, świetnie jeżdżą konno²⁴, ale unikają otwartej walki²⁵. Tego typu cechy przypisywano stereotypowo całym grupom²⁶. Jednakże w traktatach nie ma wielu sytuacji, w których autorzy zalecali czytelnikom przedstawianie żołnierzom szczegółowych cech wrogich ludów. Jeszcze rzadziej pojawiał się element nobilitacji przeciwnika i jego wojowniczości²⁷. Zwykle znajdujemy jedynie informacje o przywoływaniu poprzednich sukcesów armii rzymskiej w walce z aktualnym wrogiem,

²⁰ A. Kaldellis, op. cit., s. 1–25.

²¹ Choć i w tej materii pozostaje wiele do zrobienia. Zob. Ł. Różycki, *The Strategikon as a Source – Slavs and Avars in the Eyes of Pseudo-Maurice, Current State of Research and Future Research Perspectives*, „Acta Archaeologica Carpathica” 2017, vol. 52, s. 109–131.

²² Poliajnós, *Strategika*, 2. 1. 6; Frontinus, *Strategemata*, 1. 11. 17; Plutarch, *Agesilaos*, 9.

²³ Taki obraz malował zarówno Tacyt, jak i autor *Strategikonu*. Strat. 11. 3.

²⁴ Zob. np. Informacje o Hunach: V. Nikonorov, „Like a Certain Tornado of Peoples”: *Warfare of the European Huns in the Light of Graeco-Latin Literary Tradition*, „Anabasis Studia Classica et Orientalia” 2010, 1, s. 264–291, lub Awarach. Przy okazji warto wspomnieć, że zdaniem Georgiosa Kardarasa wpływ awarskiej sztuki wojennej na rzymską był zdecydowanie mniejszy, niż do tej pory sądzono. Zob. G. Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD Political, Diplomatic and Cultural Relations*, Leiden 2018, s. 156–176.

²⁵ Co ciekawe, w swoim dziele o przemowach wojskowych Syrianos Marister Scytom przypisywał również odwagę na polu bitwy. *Siriano, Discorsi di guerra*, ed., transl. I. Eramo, L. Canfora, Bari 2010, 37. 8–9.

²⁶ Więcej na temat cech grupowych i ich znaczenia zob. G. Allport, op. cit., s. 189–191.

²⁷ Syrianos wprost stwierdzał, że chwając wojowniczość wroga, można przestraszyć własnych żołnierzy. *Siriano, Discorsi di guerra*, 34.

co miało umniejszać wartość bojową przeciwnika, ale bez wchodzenia w detale²⁸. Barbarzyńcy byli także przywoływani jako przykład negatywnych zachowań na polu bitwy, które uznawano za niegodne rzymskiego legionisty. Wystarczy wspomnieć przestrogi Wegecjusza dotyczące okrzyku bojowego wznoszonego przed starciem. Autor *Epitoma rei militaris* wspominał, że zdyscyplinowane rzymskie wojsko powinno zachowywać ciszę przed walką, ponieważ w takiej chwili krzyczą tylko tchórze i motłoch, w domyśle barbarzyńcy²⁹.

Może to po prostu oznaczać, że *topoi* literackie dotyczące wrogów Rzymu, doskonale znane wykształconym Rzymianom³⁰, nie były znane szeregowym żołnierzom lub nie miały odpowiedniej mocy przekazu. Co za tym idzie, przywoływanie ich w celu motywowania własnego wojska wydawało się pozbawione sensu. Pewnym utrudnieniem w tej sytuacji mogła się również okazać multietniczność armii rzymskiej w VI wieku, związana z częstym zatrudnianiem *foederati*³¹.

W procesie budowania stereotypowego obrazu wroga przez dowódców na użytek żołnierzy jest jeden wyraźny wyjątek, zauważalny zwłaszcza w okresie średniobizantyńskim, a związany z religijnością armii. W późnym antyku autorzy traktatów nie różnicowali ludzi na podstawie klucza religijnego: chrześcijanie – poganie³². W kontekście naszych rozważań taka sytuacja mogłaby dziwić, jest to przecież najprostszy i niezwykle skuteczny sposób motywowania żołnierzy do walki. Należy jednak pamiętać, że zarówno w czasach powstawania *De re militari* Wegecjusza, jak i na przełomie wieku VI i VII, kiedy spisywano *Strategikon*, sytuacja była zgoła inna. Duża liczba żołnierzy pochodzących z terenów położonych za limesem oraz skomplikowana mozaika religijna wewnątrz Cesarstwa nie pozwalały wykorzystywać religii jako elementu motywacyjnego. Sytuacja ta zaczęła się zmieniać w okresie średniobizantyńskim, kiedy armia i całe Cesarstwo miały charakter bardziej monoreligijny. W tym okresie zaczynała się pojawiać retoryka my/chrześcijanie – wróg/poganie. W przypadku walki z poganami dowódca miał przywołać wspólną wiarę żołnierzy, podkreślając, że barbarzyńcy byli pozbawieni boskiej pomocy³³. Żołnierz miał otrzy-

²⁸ Strat. 8A. 13; Strat. 8A. 12.

²⁹ Veg. 3. 18.

³⁰ Dla IV w. obraz właściwy barbarzyńcom i kulturowe uprzedzenia przedstawił G.B. Ladner, op. cit., s. 1–26.

³¹ Skład etniczny armii rzymskiej w VI w. był zróżnicowany, zob. przykład plemienia Herulów, które w V i na początku VI w. było chętnie zatrudniane jako lekka piechota. J.P. Prostynski, *A History of the Herules*, Poznań 2021, s. 87–129. Więcej o jednostkach *foederati*: J. Teall, *The Barbarians in Justinian's Armies*, „Speculum” 1965, 40, s. 294–322; P. Heather, *Foedera and Foederatii of the Fourth Century* [w:] *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, ed. W. Pohl, Leiden 1997, s. 58–60; H. Elton, *Military Forces* [w:] *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. II: *Rome from the late Republic to the Late Empire*, eds. P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby, Cambridge 2007, s. 281. Rozwój pojęcia „foederati” doskonale opisał M. Humphries, *International Relations* [w:] *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, t. II, s. 261.

³² Uwagę na taką zależność zwrócili m.in. Georgios Theotokis oraz Dimitrios Sidiropoulos, podkreślając istotność elementów religijnych w przemowach dowódców. Zob. *Byzantine Military Rhetoric in the Ninth Century: A Translation of the Anonymi Byzantini Rhetorica Militaris*, transl. G. Theotokis, D. Sidiropoulos, London 2021, s. 43–46.

³³ *Tactica*, 12. 57.

mywać jasny, podnoszący morale i zwiększający agresję przekaz: przeciwnik nie wierzy w Boga, przez to jest gorszy³⁴. Co więcej, skoro walka toczyła się przeciwko poganom, Bóg był po stronie Rzymian. Mamy do czynienia z prostym antagonistycznym widzeniem świata, opartym na tunelowej zasadzie my – oni. W takiej sytuacji dowódca nie musiał w żaden sposób odnosić się do etniczności wroga ani do jego szczególnych cech, wróg nie wierzył w Boga, *ergo* zasługiwał na nienawiść i śmierć. Efekt ten wzmacniano przez religijne rytuały kulturowane w rzymskiej armii przed starciem³⁵.

Przy okazji omawiania stereotypów warto spróbować odpowiedzieć na pytanie, czy w żołnierzach budowano poczucie wyższości, wykorzystując mit niezwyciężonego Rzymu. Co do żywotności tego mitu nie ma żadnych wątpliwości, znajdujemy go zarówno w traktacie Wegecjusza³⁶, jak i w dziele *Tactica*³⁷, a nawet w pracach powstających w XII wieku³⁸. Aktualne pozostaje jednak pytanie, czy ten mit był wykorzystywany w kontaktach z żołnierzami? Czy mamy ślady budowania dumy żołnierzy na legendzie państwa, w imieniu którego przyszło im walczyć. Zarówno w przypadku *De re militari*, jak i *Tactica* odwołanie do rzymskiego mitu stanowiło element retorycznego wstępu. Wegecjusz wspominał wielkie zwycięstwa z przeszłości, ażeby dodać wiarygodności swoim radom³⁹. Leon VI potęgę militarną Rzymu przywoływał zaś w celu pokazania upadku państwa, pragnąc jednocześnie wezwać do jego naprawy⁴⁰. Syrianos Magister tylko jeden paragraf w swojej pracy o mowach kierowanych do armii poświęcił przywoływaniu wielkiej przeszłości Rzymu w celu motywowania żołnierzy, a i w tym fragmencie pojawiły się odniesienia do religii⁴¹. W dziełach praktyków, w *Strategikonie* czy *De veliatione bellica*, nie znajdujemy żadnych wyraźnych odwołań do budowania mitu rzymskiej tradycji wojskowej. Historia miała w tych traktatach znaczenie edukacyjne, a nie moralizatorskie, i pisano o niej z myślą o dowódcach, a nie o żołnierzach⁴².

Możliwe, że tego typu odwołania (podobnie jak stereotypy etniczne) nie przynosiły pożądanego efektu, ponieważ były nieczytelne dla żołnierzy. Podkreślanie wielkiej przeszłości militarnej Cesarstwa miało znaczenie tylko w kręgach intelektualnych. Najlepszym dowodem na to jest fikcyjna przemowa weterana przed wojskiem w 587 roku⁴³, po klęsce wydzielonego oddziału Castusa w walce z Awarami. Stary

³⁴ Działanie takiego modelu zob. G. Allport, op. cit., s. 444–456.

³⁵ Καρπλή, op. cit.

³⁶ Zob. zwłaszcza Veg. 1. 1.

³⁷ *Tactica*, pr. 37–55.

³⁸ Tego typu narrację znajdziemy nawet w XII w. Zob. L. Neville, *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nikephoros Bryennios*, Cambridge 2012, s. 80–89.

³⁹ Veg. 1. 1.

⁴⁰ *Tactica*, pr. 5–6.

⁴¹ *Siriano, Discorsi di Guerra*, 32. Choć należy dodać, że odwołania do historii Rzymu zdarzają się częściej w traktacie.

⁴² S. Gyftopoulou, *Historical Information Gathered from the Mauricii Strategikon*, „Byzantin Symmeikta” 2013, 23, s. 59–89.

⁴³ Data nie jest do końca pewna. Więcej o problemach z datacją pracy Teofilakta Symokatty zob. J. Bury, *The Chronology of Theophylaktos Simokatta*, „The English Historical Review” 1888, vol. 3,

żołnierz, w odpowiedzi na mowę chilarchy wzywającego do odwrotu zdemoralizowanej armii, starał się wzbudzić zapał wojenny u swoich towarzyszach broni⁴⁴. Simokatta w usta weterana włożył następujące słowa:

Nie dostrzegasz zebrania i ludu rzymskiego, dumnego ze swego zapału, chępiącego się bronią, doświadczonego zarówno w przewyciężaniu niebezpieczeństw, jak i w przewidywaniu tego, co nadejdzie? Dlaczego sądzisz, że mała klęska zaprzepaszcza wielkie dokonania? Powinien zawstydzić ciebie wróg, porażkami swymi niezrażony... W jaki sposób Rzymianie doszli do wielkiej siły i władzę małego miasta rozwinęli w taką potęgę? Sądzę, że stało się to dzięki ich szlachetności, dążeniu do realizacji pragnień, śmiałości, pogardzie dla niebezpieczeństw; a przede wszystkim dzięki przekonaniu, że śmierć w sławie nie jest śmiercią⁴⁵.

Ta fikcyjna przemowa⁴⁶ stanowi doskonale świadectwo rzymskiego intelektualisty początku VII wieku. Heroiczna przeszłość Rzymu stała się motywatorem dla pokonanych i przerażonych żołnierzy, motywatorem, który pchnął ich do czynów w imię ojczyzny. Niestety, ten sposób wpływania na żołnierzy znajdujemy tylko na kartach kronik. Żaden z autorów traktatów wojskowych nie postulował szerszego wykorzystywania przeszłości Rzymu do budowania wizerunku obcych. Nie mamy więc do czynienia z obrazem my/Rzymianie – wrogowie/barbarzyńcy.

Informacje przekazywane żołnierzom na temat wroga nie są interesujące z etnograficznego punktu widzenia. Co więcej, autorzy traktatów nie doradzali dowódcom, aby ci stosowali bardziej rozbudowane opisy przeciwnika w kontaktach z żołnierzami, co może świadczyć o tym, że takie postępowanie okazywało się nieskuteczne. Żołnierze rzymscy mieli otrzymywać prosty, wzmagający nienawiść do wroga obraz, który można było z powodzeniem wykorzystać w każdej sytuacji. Warto się jednak zastanowić, w jakim stopniu ten obraz różnił się od narracji autorów traktatów wojskowych kierowanej do dowódców.

PRZEDSTAWIAJĄC WROGA DOWÓDCOM

Inny obraz wroga otrzymywali dowódcy, do których kierowano traktaty wojskowe. Wiedza na wojnie ma kluczowe znaczenie, toteż autorzy podawali w swoich pracach informacje o zwyczajach wroga, jego wadach i zaletach⁴⁷. Zwykle w takiej sytuacji

s. 310–315; N. Lewis, *On the Chronology of the Emperor Maurice*, „American Journal of Philology” 1939, vol. 60, s. 414–421; G. Labuda, *La Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves à la fin du VIe siècle*, „Byzantinoslavica” 1954, 11, s. 167–173.

⁴⁴ Sym. 2. 13–14.

⁴⁵ Sym. 2. 14 (tłum. A. Kotłowska, Ł. Różycki).

⁴⁶ A. Kotłowska, Ł. Różycki, *The Role and Place of Speeches in the Work of Theophylact Simocatta*, „Vox Patrum” 2016, 36 (66), s. 357–358.

⁴⁷ John Haldon podkreślał, że pomimo wielu *topoi* były to informacje przydatne i praktyczne. J. Haldon, *Information and War: Some Comments on Defensive Strategy and Information in the Middle Byzantine Period* [w:] *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. A. Sarantis, N. Christie, Leiden 2013, s. 386. Zwracał na to uwagę również A. Kaldellis, op. cit., s. 82–88.

korzystali z klasycznego modelu Hipokratesa⁴⁸ lub odnosili się do Tacytowego modelu przy okazji opisu ludów germańskich⁴⁹. W relacji autor traktatu – czytelnik/dowódca mamy do czynienia nie tylko z użytecznymi wskazówkami, ale również z etnograficznymi toposami powtarzаныmi przynajmniej od czasów Herodota⁵⁰. Oznacza to, że autorzy traktatów uważali swoich czytelników za wystarczająco wykształconych, by mogli oni odczytać budowany przez stulecia kod kulturowy i odróżnić go od wiedzy praktycznej. We wspomnianym już fragmencie pierwszej księgi dzieła Wegecjusza, poza informacjami o wielkiej przeszłości Rzymian, otrzymujemy modelowy wypis stereotypowych cech wojskowych starożytnych nacji – są tam liczni Gallowie, olbrzymi Germanie, silni Hiszpanie, bogaci i sprytni Afrykanie oraz podstępni Grecy. Wegecjusz opierał się na czynniku geograficznym – na Północy żyli silni, mężczyźni wojownicy, a na Południu – bogaci i sprytni⁵¹.

Dowodem na znaczenie opisów etnograficznych w wojskowości rzymskiej jest przedstawienie barbarzyńców w XI księdze *Strategikonu*⁵². Autor zawarł w niej dużą liczbę praktycznych wskazówek dotyczących różnych ludów, z którymi przyszło mierzyć się Cesarstwu w VI wieku. Opis zawierał dość liczne stereotypowe i schematyczne odwołania⁵³, w tym do przywołanego wcześniej modelu Hipokratesa⁵⁴. Wystarczy przypomnieć, że według autora *Strategikonu* Persowie mieli być podli, fałszywi oraz służalczy, a jednocześnie kochali ojczyznę i uchodzili za posłusznych żołnierzy⁵⁵. Opisy organizacji wojskowej barbarzyńców miały jednak również praktyczne zastosowanie i nie zawierały literackich schematów. Na przykład Słowianie zdaniem autora traktatu nie potrafili stanąć do otwartej walki ze względu na różnice dzielące poszczególne plemiona⁵⁶. Podobnie należy odczytywać informacje o Germanach – co prawda dali się oni poznać jako dobrzy żołnierze, ale ze względu na swój charakter nie potrafili utrzymać prawidłowej formacji na polu bitwy⁵⁷. W przy-

⁴⁸ Na temat tego, w jaki sposób geograficzny model klimatu oraz sposobów wojowania wpływał na narrację już w starożytności zob. M. Nafissi, op. cit., s. 162–202.

⁴⁹ Ch. Krebs, *A Most Dangerous Book: Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich*, New York 2012, s. 29–56.

⁵⁰ Więcej na temat klasycznej greckiej etnografii oraz jej źródeł zob. J. Skinner, *The Invention of Greek Ethnography: From Homer to Herodotus*, Oxford 2012, zwłaszcza s. 233–253.

⁵¹ G. Theotokis, op. cit., 106–107. Co ciekawe, tego typu klucz geograficzny stosował również Prokopiusz z Cezarei, zob. na przykładzie odwagi: C. Whately, *Battles and Generals: Combat, Culture, and Didacticism in Procopius' Wars*, Leiden 2016, s. 177–180.

⁵² W kontekście Słowian zob. J.E. Wiita, op. cit., 246–343. Szerzej: G. Dagron, *Modèles de combattants et technologie militaire dans le Stratégikon de Maurice* [w:] *L'Armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, ed. M. Kazanski, F. Vallet, Rouen 1993, s. 279–284; F. Shlosser, *The Slavs in Sixth-Century Byzantine Sources*, „Byzantinoslavica” 2003, 61, s. 75–82; B. Zástěrová, *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice*, Praha 1971.

⁵³ B. Zástěrová, op. cit., s. 8.

⁵⁴ Ibidem, s. 10–14.

⁵⁵ Strat. 11. 1. 2–3.

⁵⁶ Strat. 11. 4. 51–63.

⁵⁷ Strat. 11. 3. 3–25. Zob. również: P. Shuvalov, *Vragi imperii (po traktatu Psevdo-Mavrikija)*, „Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arkheologicheskogo Obschestva” 2002, 1 (26), s. 422–452.

padku *Strategikonu* mamy do czynienia z praktycznymi wskazówkami etnograficznymi, które mogły mieć znaczenie w czasie kampanii przeciwko opisywanym ludom, choć nie były one wolne od stereotypów⁵⁸. Tak samo należy traktować wskazówki na temat sposobu walki sąsiadów Cesarstwa pióra Leona VI, autora *Tactica*, częściowo zaczerpnięte ze *Strategikonu* i dostosowane do czasów panowania dynastii macedońskiej⁵⁹. W *Tactica* słowa autora *Strategikonu* zostały przepisane tak, że z jednolitego wywodu stały się zwięzłymi poradami na temat tego, jak walczyć z wybranymi ludami. Leon zdecydował się więc dopasować narrację etnograficzną do reszty traktatu⁶⁰, w *Strategikonie* zaś fragment opisujący sąsiadów imperium wyraźnie różni się od pozostałej części tekstu.

Pomimo operowania toposami literackimi powyższe porady zawarte w traktatach miały duże zastosowanie praktyczne dla dowódców rzymskich. Za przykład niech posłuży kampania z roku 593 przeciwko Słowianom pod wodzą Ardagasta. Rzymski strateg Pryskos uderzył na barbarzyńców, wykorzystując ich zwyczaj budowania osad wzdłuż rzek. Ponadto siły Pryskosa ruszyły na słowiańskie plemię w czasie uroczystości pogrzebowych⁶¹, kiedy cała wspólnota ucztowała razem i nie spodziewała się ataku⁶². Widać więc, jak przydatne okazywały się informacje etnograficzne o sposobach budowania osad i barbarzyńskich świętach, zawarte między innymi w *Strategikonie*⁶³. Odpowiednio użyte mogły przynieść zaskakujące profity rzymskim dowódcom.

W części etnograficznej *Strategikonu* zauważalne jest różne traktowanie poszczególnych opisywanych ludów, które dziś możemy uszeregować według typologii Stephena Morillo jako: *infracultural warfare*, *subcultural warfare* oraz *intercultural warfare*⁶⁴. Nastawienie autora traktatu względem Persów czy ludów o jasnych włosach było w naturalny sposób wrogie, lecz szanował on przeciwnika, nie używał inwektyw. Ponadto podziwiał cechy fizyczne oraz odwagę barbarzyńców. W przypadku trwającego stulecia konfliktu z Persją możemy śmiało stwierdzać istnienie daleko idącej akulturacji w sferze wojny, co skutkowało wzajemnym respektem wobec umiejętności przeciwnej strony. Autor *Strategikonu* z szacunkiem pisał o Persach, nie stroniąc od pochwał⁶⁵. Natomiast konflikty ze światem barbarzyńskim, powstałym na gruzach zachodniej części Cesarstwa, to nic innego jak *infracultural warfare*, czyli konflikty wewnątrz jednej kultury. Prawdopodobnie dlatego opis ludów o jasnych

⁵⁸ Moim celem nie jest detaliczna analiza poszczególnych ludów opisanych przez autora *Strategikonu*.

⁵⁹ *Tactica*, 18; J. Haldon, *A Critical Commentary on the Tactica of Leon VI*, Washington 2014, s. 331–388. W kontekście nowego opisu Arabów: Theotokis, op. cit., 109–113.

⁶⁰ A. Kaldellis, op. cit., 82–88.

⁶¹ Strat. 11. 4.

⁶² Sym. 6. 8–9.

⁶³ Strat. 11. 4. Oczywiście nie wiemy, czy Pryskos podążył za wskazówkami autora traktatu, czy była to jego własna intuicja.

⁶⁴ S. Morillo, *A General Typology of Transcultural Wars: The Early Middle Ages and Beyond* [w:] *Transcultural Wars from the Middle Ages to the 21st Century*, ed. H.-H. Kortüm, Berlin 2006, s. 29–42.

⁶⁵ Strat. 11. 1. Co zdecydowanie odbiegało od przekazu kierowanego do żołnierzy. J.E. Wiita, op. cit., 53–111.

włosach w *Strategikonie* należy do najkrótszych, dowódcy rzymscy potrzebowali najmniej porad, jak walczyć z Germanami, ponieważ wiedzę tę posiadali dzięki wiekowej akulturacji⁶⁶. Należy zaznaczyć, że odrębne zdanie wyraził Petr Shuvalov, który uznał, że zachodni barbarzyńcy nie stanowili poważnego zagrożenia dla Cesarstwa, toteż ich opis został uproszczony w porównaniu z partiami tekstu na temat ludów naciskających na Bałkany⁶⁷. Ciekawie zostali przedstawieni Słowianie⁶⁸, którzy choć niedawno przybyli na Bałkany, postrzegani byli raczej jako lud rolniczy, dość bliski kulturowo Rzymianom⁶⁹. W zupełnej opozycji do cywilizacji znaleźli się natomiast koczownicy, zwłaszcza wojowniczy Awarowie⁷⁰. Autor traktatu nie bał się określać ich mianem zabobonnych krzywoprzysięzców, o władniętych żądzą bogactw⁷¹. Żył niechęć do koczowników, choć podkreślał ich biegłość w wojskowym rzemiośle. W tej sytuacji mamy do czynienia z regionalną potęgą zagrażającą Rzymowi, zarówno militarnie, jak i kulturowo, był to więc konflikt typu *infracultural warfare*, ewoluujący w kierunku *subcultural warfare*, w której obie strony dążą do całkowitej anihilacji przeciwnika⁷². Fascynujący jest fakt, że typologia autorstwa Stephena Morillo sprawdza się w przypadku *Strategikonu* i w podobny sposób można zastosować ją do opisu Arabów⁷³ czy coraz bardziej zromanizowanych Słowian⁷⁴ przedstawionych w *Tactica*.

Czasem w traktatach wojskowych znajdujemy informacje stereotypowe, prawdopodobnie głęboko zakorzenione w rzymskiej świadomości, zarówno u intelektualistów, jak i u wojskowych. Do tej kategorii należy zaliczyć informacje o doskonałym posługiwaniu się łukiem przez Persów oraz ich wytrzymałości na upały⁷⁵ czy ponadprzeciętnych umiejętnościach jeździeckich koczowników⁷⁶, a może i o wygo-

⁶⁶ Strat. 11. 3. Warto również podkreślić, że stało to w zgodzie z cesarską ideologią władzy, która zakładała powrót władzy Rzymu na wszystkie terytoria kiedyś przez niego kontrolowane. I. Stouraitis, *Legitimierung und Rechtfertigung von Krieg und Frieden in: byzantinischer Zeit* [w:] *Krieg im mittelalterlichen Abendland*, Hrsg. A. Obenaus, Ch. Kaindel, Vienna 2010, s. 331–353. Nie bez pewnego znaczenia była prawdopodobnie również kwestia religijna, choć autor traktatu tego aspektu w tym wypadku nie poruszył.

⁶⁷ Tym samym, uznając hipotezę o późnej redakcji tej części traktatu (na początek wieku VII). P. Shuvalov, op. cit., s. 422–452.

⁶⁸ Strat. 11. 4.

⁶⁹ W podobnym świetle Słowian przedstawił Prokopiusz. Posuwając się nawet do uznania ich wiary za bliskiej monoteizmowi. Procopius Caesarensis, *De Bellis*, 7. 14. Zob. również: A. Loma, *Procopius about the Supreme God of the Slavs (Bella VII 14, 23): Two Critical Remarks*, „Zbornik Radova” 2004, 41, s. 67–70.

⁷⁰ Strat. 11. 2.

⁷¹ Strat. 11. 2. 9–11.

⁷² Na temat ostatniego stadium wojny zob. G. Kardaras, op. cit., s. 82–87.

⁷³ Autor nawet stwierdzał że Arabowie naśladują Rzymian w wielu aspektach. *Tactica*, 18. 114.

⁷⁴ *Tactica*, 18. 95.

⁷⁵ Strat. 11. 1.

⁷⁶ Strat. 11. 2. Zob. również: F. Curta, *Avar Blitzkrieg, Slavic and Bulgar raiders, and Roman special ops: mobile warriors in the 6th-century Balkans* [w:] *Central Eurasia in the Middle Ages Studies in Honour of Peter B. Golden*, eds. I. Zimonyi, O. Karatay, Wiesbaden 2016, s. 69–89.

dzie awarskich namiotów⁷⁷. Warto jednak podkreślić, że zwykle tego typu stereotypy miały przełożenie na praktyczne aspekty życia wojskowego. Do stereotypów pochodzących z okresu średniobizantyńskiego należy zaliczyć te dotyczące lenistwa Armeńczyków, którzy mieli nie nadawać się do służby wartowniczej⁷⁸. Choć trzeba pamiętać, że w tym wypadku uprzedzenie autora *De velitatione bellica* wynikało prawdopodobnie z kulturowych tarć między Armeńczykami a resztą mieszkańców Cesarstwa⁷⁹.

WNIOSKI

Przedstawienia obcych w rzymskich traktatach miały dwojakie zastosowanie. W przypadku zwykłego żołnierza za istotne uznawano stymulowanie niechęci poprzez wyszukiwanie antagonizmów, czy to religijnych, czy kulturowych. Warto jednak podkreślić, że było to działanie całościowe, bez wskazywania cech indywidualnych nacji, a także bez odwołań do toposów pochodzących z klasycznej literatury. Nienawiść do wroga miała motywować żołnierza do walki, a strach przed obcym powinien podsycać to uczucie.

Inaczej wyglądała sytuacja w przypadku przekazu dla dowódców wojskowych. *Strategoí* musieli posiadać możliwie pełen obraz przeciwnika, jego zwyczajów, mocnych i słabych stron, sposobów walki, a nawet organizacji politycznej i geografii krain. Informacje te można było wykorzystać w czasie walki w celu osiągnięcia przewagi nad wrogiem. Pomimo wyraźnej użyteczności porad przeznaczonych dla dowódców nie były one pozbawione antycznych *topoi* oraz stereotypów, które jednak łatwo odróżnić od praktycznych wskazówek. Autorzy traktatów opisywali zwyczaje wojenne sąsiadów bez zbędnej wrogości (chyba że dotyczyło to ludów koczowniczych), często podkreślając pozytywne ich cechy i pisząc o nich nie bez podziwu.

Żołnierz musiał nienawidzić wroga. Zgodnie z opinią Wegecjusza prawdziwą sztuką było wzbudzenie przez dowódcę w swoich podkomendnych złości oraz nienawiści, emocji, które miały kluczowe znaczenie przed starciem⁸⁰. Natomiast rzymski dowódca musiał poznać swojego wroga najlepiej, jak się da, aby łatwiej go pokonać. Chociaż w wojnach toczonych przez Cesarstwo na przestrzeni wieków możemy wyraźnie dostrzec konflikty typu *transcultural wars*, jak choćby z Kalifatem czy

⁷⁷ J.E. Wiita, op. cit., 370–372.

⁷⁸ *De velitatione bellica*, 2. 11–15.

⁷⁹ Więcej na temat armeńskiej obecności na terenach Cesarstwa zob. np. J. Preiser-Kapeller, *Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century a.d.)* [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, eds. J. Preiser-Kapeller, L. Reinfandt, Y. Stouraitis, Leiden 2020, 327–384. Na temat niechęci: P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963, s. 34; N. Garsoïan, *The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire* [w:] *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, eds. H. Ahrweiler, A.E. Laiou, Washington 1998, s. 53–124.

⁸⁰ Veg. 3. 12.

Kaganatem Awarskim⁸¹, to w traktatach wojskowych nienawiść traktowano w sposób „użytkowy” jako element przydatny w przypadku żołnierzy. *Strategos* miał wroga rozumieć.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Byzantine Military Rhetoric in the Ninth Century: A Translation of the Anonymi Byzantini Rhetorica Militaris*, transl. G. Theotokis, D. Sidiropoulos, London 2021.
- De velitatione bellica* [w:] *Three Byzantine Military Treatises*, ed., transl. G.T. Dennis, Washington 1985.
- Flavii Vegeti Renati, Epitoma Rei Militaris*, ed. C. Lang, Lipsae 1869.
- Julius Frontinus Strategemata*, ed. R.I. Ireland, Oxford 1998.
- Plutarch's Lives*, ed., transl. B. Perrin, Cambridge–London 1917.
- Polyainos: Strategika*, Hrsg., Übers. K. Brodersen, Berlin 2017.
- Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. G. Wirth, J. Haury, Leipzig 1962–1964.
- Siriano, Discorsi di guerra*, ed., transl. I. Eramo, L. Canfora, Bari 2010.
- Das Strategikon des Maurikios*, Hrsg., Übers. G.T. Dennis, E. Gamillscheg, Wien 1981.
- The Taktika of Leon VI Text, Translation, and Commentary*, ed., transl. G.T. Dennis, Washington 2010.
- Teofilakt Simokatta, *Historia powszechna*, tłum. A. Kotłowska, Ł. Różycki. Poznań 2016.
- Theophylaktos Simokates Geschichte*, Hrsg., Übers. P. Schreiner, Stuttgart 1985.
- Traité d'Hippocrate des airs, des eaux et des lieux*, ed., trad. A. Coray, Paris 1800.

Opracowania

- Allport G., *The Nature of Prejudice*, Cambridge 1954.
- Bury J., *The Chronology of Theophylaktos Simokatta*, „The English Historical Review” 1888, vol. 3, s. 310–315.
- Charanis P., *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963.
- Cosentino S., *Writing about War in Byzantium*, „Revista de História das Ideias” 2009, vol. 30, s. 83–99.
- Cramer P., *The Development of Defense Mechanisms: Theory, Research, and Assessment*, New York 1991.
- Curta F., *Avar Blitzkrieg, Slavic and Bulgar Raiders, and Roman Special Ops: Mobile Warriors in the 6th-century Balkans* [w:] *Central Eurasia in the Middle Ages Studies in Honour of Peter B. Golden*, eds. I. Zimonyi, O. Karatay, Wiesbaden 2016, s. 69–89.

⁸¹ O charakterze *subcultural warfare* oraz *inter cultural warfare* według typologii Morillo. Zob. S. Morillo, op. cit., s. 29–42.

- Dagron G., *Modèles de combattants et technologie militaire dans le Stratègikon de Maurice* [w:] *L'Armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, ed. M. Kazanski, F. Vallet, Rouen 1993, s. 279–284.
- Elton H., *Military Forces* [w:] *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. II: *Rome from the Late Republic to the Late Empire*, eds. P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby, Cambridge 2007, s. 270–309.
- Garsoïan N., *The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire* [w:] *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, eds. H. Ahrweiler, A.E. Laiou, Washington 1998, s. 53–124.
- Goffart W., *Barbarians and Romans, A.D. 418–584: The Techniques of Accommodation*, Princeton 1980.
- Gyftopoulou S., *Historical Information Gathered from the Mauricii Strategikon*, „Byzantin Symmeikta” 2013, 23, s. 59–89.
- Haldon J., *A Critical Commentary on the Tactica of Leon VI*, Washington 2014.
- Haldon J., *Information and War: Some Comments on Defensive Strategy and Information in the Middle Byzantine Period* [w:] *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. A. Sarantis, N. Christie, Leiden 2013, s. 373–396.
- Heather P., *Foedera and Foederatii of the Fourth Century* [w:] *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, ed. W. Pohl, Leiden 1997, s. 57–74.
- Humphries M., *International Relations* [w:] *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. II: *Rome from the Late Republic to the Late Empire*, eds. P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby, Cambridge 2007, s. 235–269.
- Irby G., *Climate and Courage* [w:] *The Routledge Handbook of Identity and the Environment in the Classical and Medieval Worlds*, eds. R.F. Kennedy, M. Jones-Lewis, London 2016, s. 247–265.
- James E., *Europe's Barbarians AD 200–600*, New York 2009.
- Jensen E., *Barbarians In the Greek and Roman World*, Cambridge 2018.
- Kaldellis A., *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013.
- Καραπλή Κ., *Katevódosis stratú: I organosi ke i psychologiki proetoimasia tou vyzantinou stratú prin apo ton polemo (610–1081)*, Athens 2010.
- Kardaras G., *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD Political, Diplomatic and Cultural Relations*, Leiden 2018.
- Kim M., Cogan R., Carter S., Porcerelli J.H., *Defense Mechanisms and Self-reported Violence toward Strangers*, „Bulletin of the Menninger Clinic” 2005, vol. 69 (4), s. 305–312.
- Kotłowska A., Różycki Ł., *The Role and Place of Speeches in the Work of Theophylact Simocatta*, „Vox Patrum” 2016, 36 (66), s. 353–382.
- Krebs Ch., *A Most Dangerous Book: Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich*, New York 2012.
- Labuda G., *La Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves à la fin du VIe siècle*, „Byzantinoslavica” 1954, 11, s. 167–173.
- Ladner B.G., *On Roman Attitudes toward Barbarians in Late Antiquity*, „Viator” 1976, 7, s. 24–25.
- Lee A.D., *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge 1993.
- Lewis N., *On the Chronology of the Emperor Maurice*, „American Journal of Philology” 1939, vol. 60, s. 414–421.
- Loma A., *Procopius about the Supreme God of the Slavs (Bella VII 14, 23): Two Critical Remarks*, „Zbornik Radova” 2004, 41, s. 67–70.

- Moore B.A., Manson S.T., Crow B.E., *Assessment and Management of Acute Combat Stress* [w:] *Military Psychology, Clinical and Operational Applications*, eds. C.H. Kennedy, E.A. Zillmer, New York 2012, s. 73–92.
- Morillo S., *A General Typology of Transcultural Wars: The Early Middle Ages and Beyond* [w:] *Transcultural Wars from the Middle Ages to the 21st Century*, ed. H.-H. Kortüm, Berlin 2006, s. 29–42.
- Nafissi M., *Freddo, caldo e uomini veri*. L'educazione dei giovani spartani e il De aeribus aquis locis, „Hormos. Ricerche di Storia Antica” 2018, 10, s. 162–202.
- Neville L., *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nikephoros Bryennios*, Cambridge 2012.
- Nikonorov V., “Like a Certain Tornado of Peoples”: *Warfare of the European Huns in the Light of Graeco-Latin Literary Tradition*, „Anabasis. Studia Classica et Orientalia” 2010, 1, s. 264–291.
- Parnell D.A., *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518–610*, London 2017.
- Preiser-Kapeller J., *Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)* [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, eds. J. Preiser-Kapeller, L. Reinhardt, Y. Stouraitis, Leiden 2020, 327–384.
- Prostyński J.P., *A History of the Herules*, Poznań 2021.
- Rance P., *Introduction* [w:] *Greek Taktika: Ancient Military Writing and Its Heritage*, eds. P. Rance, N. Sekunda, Gdańsk 2017, s. 9–64.
- Różycki Ł., *Battlefield Emotions in Late Antiquity: A Study of Fear and Motivation in Roman Military Treatises*, Leiden 2021.
- Różycki Ł., *The Strategikon as a Source – Slavs and Avars in the Eyes of Pseudo-Maurice, Current State of Research and Future Research Perspectives*, „Acta Archaeologica Carpathica” 2017, vol. 52, s. 109–131.
- Shlosser F., *The Slavs in Sixth-Century Byzantine Sources*, „Byzantinoslavica” 2003, 61, s. 75–82.
- Shuvalov P., *Vragi imperii (po traktatu Psevdo-Mavrikija)*, „Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arkheologicheskogo Obshchestva” 2002, 1 (26), s. 422–452.
- Skinner J., *The Invention of Greek Ethnography: From Homer to Herodotus*, Oxford 2012.
- Stouraitis I., *Legitimierung und Rechtfertigung von Krieg und Frieden in: byzantinischer Zeit* [w:] *Krieg im mittelalterlichen Abendland*, Hrsg. A. Obenaus, Ch. Kaindel, Vienna 2010, s. 331–353.
- Taragna A.M., *Logos e Polemos: eloquenza e persuasione nei trattati bizantini di arte militare*, „Sicilorum Gymnasium” 2004, 57, s. 797–810.
- Teall J., *The Barbarians in Justinian's Armies*, „Speculum” 1965, vol. 40, s. 294–322.
- Theotokis G., *Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the Tenth Century: A Comparative Study*, Edinburgh 2018.
- Whately C., *Battles and Generals: Combat, Culture, and Didacticism in Procopius' Wars*, Leiden 2016.
- Wiita J.E., *The Ethnika in Byzantine Military Treatises*, PhD diss., University of Minnesota, 1977.
- Yellin K., *Battle Exhortation: The Rhetoric of Combat Leadership*, Columbia 2008.
- Zástěrová B., *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice*, Praha 1971.
- Zoido J.C.I., *The Battle Exhortation in Ancient Rhetoric*, „Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric” 2007, vol. 25 (2), s. 141–158.